

Tadeusz Borys, Małgorzata Markowska
Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu

STATYSTYCZNE ANALIZY ZJAWISKA WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO – PROBLEMY METODYCZNE I APLIKACYJNE*

1. Wstęp – znaczenie i istota wykluczenia społecznego

Wykluczenie społeczne stwarza bezpośrednie zagrożenia dla ładu i porządku społecznego. Wiąże się ono z **polaryzacją i zróżnicowaniem społecznym**. Zróżnicowanie to ma często swoje podstawy (źródła) w: nierównym podziale dóbr pomiędzy poszczególne grupy, nierówności szans, dyskryminacyjnym charakterze instytucji społecznych, indywidualnych stylach zachowań czy różnic jednostkowych w radzeniu sobie z trudnymi sytuacjami życiowymi.

Poczucie marginalizacji i wykluczenia rodzi zagrożenia dla porządku społecznego, także w tym sensie, że może wpływać na **radykalizowanie postaw wśród grup wykluczonych**, niosąc zagrożenia dla stabilności społeczeństwa jako takiego. Wykluczeni – a w konsekwencji niezadowoleni ze swojej sytuacji obywatele – mogą w warunkach systemu demokratycznego wyrazić swoje niezadowolenie w wyborach, stanowiąc zaplecze dla populistycznych i skrajnych sił politycznych. Porównanie rozkładu procentowego tych, którzy w świetle badań *Diagnozy społecznej* [Czapiński, Panek 2006] w latach 2000 oraz 2005 wpadają w sferę ubóstwa, z rozkładami poparcia dla sił populistycznych w wyborach parlamentarnych z 2001 r. oraz w wyborach z roku 2005, może skłaniać do w dużym stopniu uzasadnionych przypuszczeń, że za popularnością partii skrajnych i populistycznych kryć się może poziom niezadowolenia tych najbardziej wykluczonych grup społecznych. Teza ta może być jedynie przyczynkiem do dalszej dyskusji nad zagrożeniami dla demokracji, związanymi z wykluczeniem społecznym w Polsce.

* Autorzy artykułu uczestniczą w projekcie UNDP – Polska – Strengthening social inclusion process – searching for a compromise in order to reach Lisbon strategy and millennium development goals.

Na ważne zagrożenie, związane z marginalizacją i postępującym procesem dezintegracji społecznej, wskazuje również Narodowa strategia integracji społecznej z 2003 r. [Narodowa... 2004]. Zauważa się w niej, że marginalizacja i wykluczenie społeczne, powodując zagrożenia dla rozwoju społecznego, przyczyniają się do: stopniowego ograniczania podmiotowości jednostek i grup społecznych, zanikania społecznej aktywności, zdolności do działania oraz utrwalania się bierności społecznej.

Podłożem tego procesu jest przede wszystkim „zrywanie więzi społecznych, mających fundamentalne znaczenie dla społecznej aktywności, zdolności do samoorganizacji społecznej, kształtowania demokratycznego ładu społecznego” [Narodowa... 2005]. Utrwalający się w ten sposób stan bierności jest stanem samoutrwalającym i „prowadzi do społecznej katastrofy”.

Wykluczenie jest jedną z najważniejszych kategorii społecznych o nie zawsze zgodnych zakresach definicyjnych. Analiza wielu definicji dotyczących wykluczenia społecznego pozwala jednak określić najważniejsze aspekty tego złożonego zjawiska, co jest konieczne dla wskaźnikowego monitoringu tego zjawiska.

Synteza różnych podejść oraz **wspólne cechy** definicji wykluczenia zestawione zostały w raporcie z ewaluacji programu *UE Poverty*¹. Wykorzystując wyniki tego raportu, można sformułować następujące konkluzje określające istotę wykluczenia społecznego, a przez to podstawy do jego obserwacji statystycznej:

1. Wykluczenie społeczne jest zjawiskiem **dynamicznym i wielowymiarowym**, którego **skutki** mają często charakter kumulatywny i prowadzą do samopowieliania modelu wykluczenia.

2. Wykluczenie społeczne ma wiele **źródeł** (determinant, przyczyn, przesłanek). Jest w dużym stopniu rezultatem polityki i kształtu instytucji.

3. Wykluczenie społeczne **przejawia** się w formie określonego **syndromu braku** lub **niewystarczającego poziomu** (deficytu, niedostatku) **uczestnictwa** w głównych nurtach życia zbiorowego. Chodzi tu zwłaszcza o **dostęp do najważniejszych systemów społecznych** takich, jak:

- rynek pracy (zatrudnienie),
- rynek dóbr i usług (dostęp do konsumpcji dóbr i usług, w tym usług edukacyjnych, usług medycznych itp.).

Wymienione dwa aspekty **zjawiska deficytu dostępu i uczestnictwa** można przyjąć za podstawowe w warunkach Polski elementy budowy **syndromu** wykluczenia i jego identyfikacji.

Realizacja ryzyka wykluczenia (jego syndromu) daje negatywne **skutki** w postaci zerwania więzi rodzinnych, społecznych, utraty poczucia sensu życia i tożsamości; ważnym aspektem związanym z wykluczeniem jest jego relacyjny charakter, na który zwraca się często uwagę². Ostateczną konsekwencją realizacji ryzyka wykluczenia jest wielowymiarowa **deprywacja** różnych stopniach natężenia. Cho-

¹ *UE Poverty* (cyt. za [Gore, Figueiredo 2003]).

² Por. m.in. badania European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (np. [Perceptions ... 2004]).

dzi tu głównie o względną deprywację, czyli syndrom względnego pokrzywdzenia jako stanu psychicznego wynikającego z braku zaspokojenia jakiejś istotnej potrzeby. Ma to ściśle powiązanie z subiektywną jakością życia. Jako zjawisko subiektywne cechuje się ono przede wszystkim poczuciem utraty wcześniejszego statusu społecznego lub społecznej niższości (syndrom „sąsiada”) lub niespełnionych aspiracji (dystans między aspiracjami a rzeczywistymi osiągnięciami). Deprywacja staje się w tym świetle głównym obiektem pomiaru konsekwencji syndromu wykluczenia społecznego [Lepianka 2002].

2. Możliwe podejścia do analizy wskaźnikowej wykluczenia społecznego

W analizach wskaźnikowych zjawiska wykluczenia można wyróżnić dwa podejścia:

- podejście, które można określić mianem **podejścia „jednego worka”**, tzn. wszystkie wskaźniki opisujące interesujące nas zjawiska tworzą jeden zbiór określający wymiennie „ubóstwo i wykluczenie społeczne”; wskaźniki integracji czy spójności społecznej pozostają w luźnym związku z pierwszą grupą wskaźników; takie podejście jest m.in. wykorzystane w Urzędzie Statystycznym Wspólnot Europejskich – EUROSTAT – oraz w grupie roboczej Task Force preferującej budowę trój- lub dwupoziomowej „piramidy” wskaźników; kluczowym problemem jest tu podział na dziedziny (obszary) określające zakres zjawiska wykluczenia społecznego bez ujawniania związków w układzie przyczynowo-skutkowym; zjawisko powiązane ujawnia się w nazwie dziedziny, np. w typowym zapisie „ubóstwo i wykluczenie społeczne”;

- podejście oparte na **sekwencji przyczynowo-skutkowej** wskaźników oraz włączeniu do tej sekwencji wskaźników reakcji strategicznej na problem wykluczenia społecznego i jego determinanty (przyczyny); w projekcie wykorzystane będzie to drugie podejście z użyciem informacji wskaźnikowych pochodzących z podejścia pierwszego.

3. Wskaźniki lejkenowskie jako europejski przykład pomiaru wykluczenia społecznego

W związku z wdrażaniem Europejskiej strategii przeciwdziałania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu w UE przyjęto w roku 2001 zestaw wskaźników do pomiaru realizacji tej strategii (od miejscowości **Laeken**, w której przyjęto wskaźniki nazywane **lejkenowskimi**). Są to wskaźniki urzędowe liczone lub zbierane systematycznie w EUROSTAT. Ich zbiór tworzy 18 wskaźników, w tym 10 to wskaźniki uznane za podstawowe, a pozostałe 8 – za uzupełniające (por. wykaz w tab. 1).

Tabela 1. Wskaźniki lejkenowskie pomiaru wykluczenia społecznego w UE

Wskaźniki podstawowe	Wskaźniki pomocnicze
1. Dochody po uwzględnieniu transferów niższe niż 60% mediany dochodów (z uwzględnieniem podziału na płeć, wiek, status zawodowy, typ gospodarstwa domowego i rodzaj stosunku prawnego do mieszkania) 2. Rozkład dochodów (zróżnicowanie kwintylowe) 3. Długotrwałe ubóstwo dochodowe 4. Głębokość ubóstwa (linia ubóstwa pomniejszona o medianę dochodów poniżej linii, a otrzymana różnica dzielona jest przez linię ubóstwa, wyrażana w %) 5. Spójność regionalna (współczynnik zmienności stóp zatrudnienia dla obszarów poziomu NUTS 2, jest to jeden z trzech poziomów podziału UE na regiony statystyczne) 6. Stopa bezrobocia długotrwałego 7. Odsetek osób żyjących w bezrobotnych gospodarstwach domowych 8. Osoby kończące edukację na wczesnym etapie, niezatrudnione i nieszkolące się zawodowo 9. Przeciętne dalsze trwanie życia noworodków 10. Samoocena stanu zdrowia	11. Rozkład dochodów wokół 60% mediany (odsetki osób w gospodarstwach domowych z dochodami poniżej 40, 50 i 60% mediany) 12. Stopa ubóstwa dochodowego zakotwiczona w czasie (stopa ubóstwa z 1997 r., stopa ubóstwa z 1995 r. pomnożona przez inflację 1994-1996) 13. Stopa ubóstwa dochodowego przed transferami (przed wszystkimi transferami, z uwzględnieniem emerytur i rent rodzinnych, z uwzględnieniem wszystkich transferów) 14. Rozkład dochodu (wskaźnikiem według współczynnika Giniego) 15. Długotrwałe ubóstwo dochodowe (linia ubóstwa na poziomie 50% mediany, co najmniej dwuletni okres ubóstwa) 16. Długotrwałe bezrobotni do wszystkich bezrobotnych 17. Stopa bezrobocia bardzo długotrwałego (bezrobotni powyżej 24 miesięcy do ludności aktywnej zawodowo) 18. Osoby z niskimi osiągnięciami edukacyjnymi (odsetek osób z odpowiednikiem naszego wykształcenia gimnazjalnego lub z wykształceniem niższym w grupach wiekowych 25-34 lata, 35-44 lata, 45-54 lata, 55-64 lata)

Źródło: EUROSTAT (por. też [Hills, Grand, Piachaud 2002]).

4. Mocne i słabe strony wskaźnikowej analizy przyczynowo-skutkowej wykluczenia społecznego

Analiza wskaźnikowa w układzie przyczynowo-skutkowym to w istocie tworzenie kompleksowej teorii wykluczenia społecznego z logicznie uporządkowanym ciągiem wzajemnie powiązanych informacji wskaźnikowych, łatwych do przetłumaczenia na ciąg celów i działań strategicznych oraz w dużym stopniu wyjaśniającym mechanizm powstawania zjawiska (problemu) wykluczenia. Liczne luki wskaźnikowe („białe plamy”) w systemach wskaźników OECD czy ONZ, wskazują na to, jak wiele jest do zrobienia. Dotyczą one zwłaszcza wskaźników przyczyn wykluczenia i wskaźników reakcji na to zjawisko. Ogromne znaczenie tej analizy – mimo znaczących osiągnięć agend ONZ, OECD, Banku Światowego czy Unii Europejskiej – jest jednak nadal, nie tylko w Polsce, niedoceniane.

Udział wskaźników w łańcuchu analizy przyczynowo-skutkowej jest z pewnością jednym z najważniejszych kryteriów ich podziału, o bardzo wymiernych ko-

rzyściach aplikacyjnych. Nieujawianie wzajemnych powiązań najważniejszych determinant, przejawów i skutków wykluczenia z reakcją strategiczną na to zjawisko często czyni wiele analiz kolejnymi „przyczynkami” do permanentnej dyskusji, bez jasnej koncepcji rozwiązania tego kluczowego problemu społecznego.

Niestety, wykorzystanie w praktyce analizy wskaźnikowej sekwencji przyczynowo-skutkowej może napotykać bariery, wśród których trzy mają znaczenie najważniejsze.

Po pierwsze, często się zdarza, że teoria nauk społecznych czy ekonomicznych w niektórych dziedzinach wykluczenia społecznego nie jest jeszcze dostatecznie rozwinięta – np. teoria ubóstwa i mechanizmów ubóstwa. Wówczas niezwykle trudnym problemem staje się podział wskaźników na wskaźniki przyczyn i wskaźniki stanu (syndromu) i jego skutków. Zaliczenie zjawiska społecznego czy ekonomicznego do ściśle określonego zbioru wskaźników (zmiennych), wśród których trzeba wyodrębnić wspomniane grupy, jest zadaniem skomplikowanym i często kontrowersyjnym. Często też te same wskaźniki są wykorzystywane do opisu czynników określonego zjawiska i jego skutków oraz skuteczności instrumentów reakcji.

Po drugie, w badaniach nie zawsze dysponuje się odpowiednimi danymi statystycznymi, które w przypadku związków przyczynowo-skutkowych muszą mieć dodatkowo jeszcze charakter dynamiczny i powinny mieć postać szeregów czasowych.

Po trzecie, trudno zdefiniować wszystkie związki między zjawiskami i ich wskaźnikami, ze względu na ich praktycznie nieskończoną liczbę. W tym przypadku paradoksalnie to właśnie przyczynowość może być kryterium selekcji zjawisk i opisujących je wskaźników, jeśli się weźmie pod uwagę np. bezpośredniość czy pośredniość powiązania przyczyny ze skutkiem.

5. Proponowany schemat matrycy wskaźnikowej analizy wykluczenia społecznego i przykład sekwencji wskaźników wykluczenia społecznego w układzie przyczynowo-skutkowym

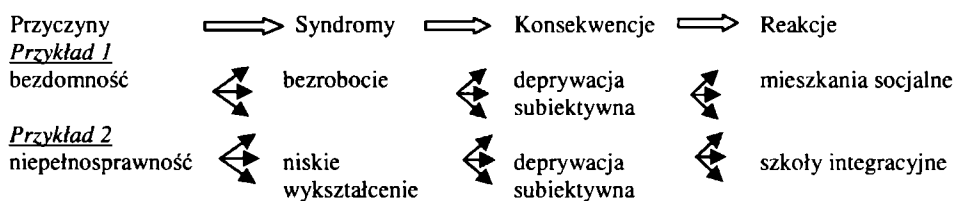
W analizie wskaźnikowej zjawiska wykluczenia i integracji społecznej przyjmuje się podejście wykorzystujące sekwencję przyczynowo-skutkową opartą na trzech **filarach analitycznych**. Ilustruje to tab. 2.

W podejściu przyczynowo-skutkowym istotne jest wydzielenie czynników (przyczyn), przejawów i stanów (syndromów), konsekwencji i reakcji na wykluczenie społeczne. Przykładowy ideogram takiego ujęcia przedstawiono na rys. 1.

Tabela 2. Filary analizy wskaźnikowej wykluczenia i integracji społecznej

Wykluczenie i integracja społeczna			
Przesłanki wykluczenia społecznego	stan i skutki wykluczenia		reakcja na wykluczenie społeczne – integracja społeczna
	syndrom (objawy) wykluczenia społecznego	skutki wykluczenia społecznego	
Wykluczenie społeczne w szerokim sensie			
	wykluczenie społeczne w wąskim sensie		
Dlaczego powstaje problem wykluczenia społecznego? Jakie są przyczyny wykluczenia społecznego? Jakie jest zagrożenie powstania (realizacji ryzyka) wykluczenia społecznego? Jakie są grupy i obszary potencjalnego wykluczenia społecznego? (grupy wysokiego ryzyka wykluczenia)	czy istnieje problem wykluczenia społecznego? jakie są przejawy deficytu dostępu do najważniejszych systemów społecznych? jak istotny jest problem wykluczenia – jakie są jego przejawy (objawy) i intensywność? jakie grupy są (zostały) wykluczone?	jakie są skutki istnienia problemu wykluczenia społecznego?	jak rozwiązać problem wykluczenia społecznego? jakie powinny być kierunki i skala prowadzonej polityki (reakcji strategicznych) w odniesieniu do przyczyn, stanu i skutków wykluczenia społecznego? jaka jest skuteczność i efektywność osiągnięcia celów integracji społecznej?
Wskaźniki	wskaźniki	wskaźniki	wskaźniki
Przyczyn (determinant, przesłanek, źródeł, czynników) zjawiska wykluczenia społecznego	stanu – intensywności zjawiska wykluczenia społecznego	skutków zjawiska wykluczenia społecznego	reakcji na zjawisko wykluczenia społecznego
Źródeł (czynników determinujących) ryzyka wykluczenia społecznego	realizacji ryzyka wykluczenia społecznego	skutków realizacji ryzyka wykluczenia społecznego	skuteczności i efektywności metod kontroli ryzyka wykluczenia społecznego
Filar P →	filar S →	filar S →	filar R

Źródło: opracowanie własne.

Rys. 1. Idea podejścia przyczynowo-skutkowego

Źródło: opracowanie własne.

Przyczynowość stała się kryterium selekcji zjawisk i opisujących je wskaźników przy uwzględnieniu bezpośredniości czy pośredniości powiązania przyczyny ze skutkiem.

6. Ocena zasobów danych

Lista wskaźników wstępnie proponowana do pomiaru zjawiska wykluczenia liczyła ponad 500 propozycji. Czynniki w niej uwzględnionymi były: bezrobocie,

bezdomność, dyskryminacja, miejsce zamieszkania, patologie, społeczna izolacja, dochodowe ubóstwo, wiek, wielkość i zmiany w rodzinie (stan i struktura rodziny, wykształcenie i kwalifikacje (umiejętności) oraz kompetencje, zdarzenia losowe i zdrowie. Po selekcji wynikającej m.in. z analizy zasobów danych statystycznych GUS i EUROSTAT-u lista liczy obecnie 250 indykatorów zebranych w trzy obszary (przejawy) wykluczenia: z rynku pracy, z rynku dóbr i usług i inne przejawy wykluczenia. Przykładowe obszary wykluczenia i liczbę wskaźników opisujących czynniki, stan i reakcje na wykluczenie przedstawiono w tab. 3.

Tabela 3. Liczba wskaźników opisujących wybrane obszary wykluczenia

Obszary wykluczenia	Czynniki	Syndromy/stan	Reakcja
Rynek pracy	41	33	42
Rynek dóbr i usług	27	33	51

Źródło: opracowanie własne.

Źródła danych (zasilanie) odnośnie do wskaźników wybranych do pomiaru i oceny zjawiska wykluczenia społecznego to w Polsce w głównej mierze GUS, w tym Bank Danych Regionalnych (60), Badanie Budżetów Gospodarstw Domych (33), Badanie Aktywności Ekonomicznej Ludności (40), badania ankietowe (18) i spisy (2) oraz inne zasoby administracyjne (m.in. SYRIUSZ i POMOST – 75).

7. Wnioski

1. Analiza przyczynowo-skutkowa od dawna jest jednym z najpoważniejszych wyzwań badawczych. Niepodejmowanie tego wyzwania tworzy syndrom kolejnych przyczynków do rozwiązania problemu wykluczenia społecznego. Analiza wskaźnikowa w układzie przyczynowo-skutkowym to istotny wkład w tworzenie kompleksowej teorii tego zjawiska.

2. Dla formalnych metod modelowania związków przyczynowo-skutkowych typowe jest ograniczanie się do sekwencji: Przyczyna → Stan ($P \rightarrow S$). W sekwencji $P-S-S-R$ następuje naturalne rozszerzenie zależności przyczynowo-skutkowej o reakcję na przyczyny problemu wykluczenia (P), jego syndrom (S) oraz na skutki (S). Jest to duży walor tego podejścia. Cechują go ponadto prostota i łatwość interpretacji. Podejście to stwarza także dobrą podstawę dalszych badań z wykorzystaniem modelowania statystyczno-ekonometrycznego.

3. Problemy i wady podejścia klasycznego to przede wszystkim koncentrowanie się na objawach wykluczenia i wymieszanie w jednym zbiorze wskaźników czynników i syndromu wykluczenia społecznego, rozdzielenie ubóstwa i wykluczenia społecznego – choć prezentowane w statystyce wskaźniki dotyczą głównie sfery ubóstwa dochodowego oraz brak powiązania wykluczenia z reakcją strategiczną (ze wskaźnikami złagodzenia czy rozwiązania problemu).

4. Podstawowym problemem budowy pełnej sekwencji wskaźników wykluczenia społecznego w układzie przyczynowo-skutkowym jest brak wielu podstawowych danych dotyczących m.in. bezdomności czy różnych przejawów dyskryminacji. Duża część danych to informacje administracyjne – bardzo trudno dostępne i często mało wiarygodne.

Literatura

- Czapiński J., Panek T. (2006), *Diagnoza społeczna 2005*, Wyd. Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania, Warszawa.
- EUROSTAT, <http://epp.eurostat.cec.eu.int>.
- Gore Ch., Figueiredo J.B. (2003), *Wykluczenie społeczne i polityka przeciwdziałania ubóstwu*, „Problemy Polityki Społecznej” nr 5.
- Hills J., Le Grand J., Piachaud D. (2002), *Understanding Social Exclusion*, Oxford University Press.
- Lepianka D. (2002), *Czym jest wykluczenie społeczne? Wprowadzenie do europejskich debat na temat ekskluzji*, „Kultura i Społeczeństwo” nr 4.
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej 2003 (2004), MPiPS, Warszawa.
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej 2004 (2005), MPiPS, Warszawa.
- Perceptions of Social Integration and Exclusion in an Enlarged Europe* (2004), European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

STATISTICAL ANALYSIS OF SOCIAL EXCLUSION – METHODOICAL AND APPLICATION PROBLEMS

Summary

The study presents the concept of social exclusion as well as its core dimensions and the key problems of statistical analysis related to measuring such exclusion. In the article the general matrix scheme of indicator analysis was suggested and also the cause-result approach based respectively on the identification and measurement of factors determining the risk of social exclusion, the syndrome of such exclusion and its consequences, followed by the strategic reaction to social exclusion by means of measuring the extend of social integration objectives realization. There are also identified both strong and week points of cause-result approach in the statistical cause-result analysis. In the final part of the article Polish data records were assessed, related to the needs of social exclusion phenomenon indicator analysis.